

Галина ГРИМАШЕВИЧ

СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИЙ ДІАЛЕКТ ЯК ОСНОВА ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті проаналізовано мовні особливості середньонаддніпрянського діалекту, використані Тарасом Шевченком у ранніх творах.

Ключові слова: *Тарас Шевченко, рання творчість, середньонаддніпрянський діалект, діалектні риси.*

Тараса Григоровича Шевченка традиційно вважають основоположником української літературної мови. Так, І. Огієнко називає Т. Шевченка творцем української літературної мови зазначаючи, що мова Т. Шевченка стала нарижним каменем дальшої нашої літературної мови, що Т. Шевченко перший у нас глибоко зрозумів вагу літературної мови в письменстві й тому творив її пильнуючи, щоб вона була якнайкращою¹. Водночас Іван Огієнко зауважує, що душею мови Т. Шевченка стала народна пісня, яка проникла йому в саму душу, стала йому живим словником рідної мови; це наблизило Шевченкову мову до правдивої народної й очистило її від усякої штучности². Також І. Огієнко відзначає, що Т. Шевченко критично ставився до т. зв. живої звичайної народної мови; він знав, що народна мова має багато говіркових відмін, тоді як мова літературна мусить бути спільною мовою всієї нації; Т. Шевченко свідомо уникав у своїй мові дрібно-говіркових місцевих виразів (локалізмів)³; уникав того розмовного селянського жаргону, що часто чується в живій народній мові, а це робило його мову чистою й надавало їй ознак літературности⁴. Причинами того, що саме мова Т. Шевченка стала всеукраїнською літературною, І. Огієнко вбачає в тому, що він був найсильнішим письменником, що його мова була найчистішою серед мов усіх тодішніх письменників і походила з географічного осередку української землі, із Звенигородщини, тому могла легко стати соборною. Водночас І. Огієнко підкреслює велику простоту і ясність Шевченкової поетичної мови⁵.

¹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко. – К., 2003. – С. 282.

² Там же. – С. 286.

³ Там же. – С. 294-295.

⁴ Там же. – С. 297.

⁵ Там же. – С. 300-301.

Мова творів Т. Шевченка була в полі зору В. Русанівського, який зазначав, що в мові геніального поета відображені цілком народна фонетика й морфологія в їхній варіативності, представленій у говірках Середньої Наддніпрянщини, але без елемента спеціального копіювання; цілком закономірно з кількох фонетичних варіантів слова або з кількох однозначних морфологічних форм поет вибирав ті, які йому були звичні і які він чув не тільки на рідній Звенигородщині; ...скрізь він чув і записував ту саму мову, її й відтворював у своїх поезіях, по можливості не вдаючись до вузькомісцевих слів і форм. Учений наголошує, що Т. Шевченко добре знав фольклор і відчував наддіалектність його мови, зробив ще один крок назустріч тому, що не роз'єднує, а об'єднує всі українські діалекти.⁶ В. Русанівський робить висновок, що народнорозмовна основа мови Т. Шевченка виступає досить виразно на всіх рівнях: фонетичному, морфологічному, синтаксичному і лексичному; кожен із цих рівнів засвідчує орієнтацію поета на первісне образно-художнє нормування мови у фольклорі і на свідомий відбір слів і форм відповідно до їх територіальної поширеності. Учений констатує, що заслуга Т. Шевченка перед українською культурою полягала насамперед у тому, що він надав літературній мові внутрішньої естетичної впорядкованості, збагативши народнорозмовну мову органічним уведенням у неї елементів з інших джерел і тим самим віддаливши мову літератури від побутової мови.⁷

Як зазначено в підручнику «Курс історії української літературної мови», основне джерело мови Шевченка – мова українського народу в його життєвій практиці, у його фольклорній творчості, адже він не копіював живу народну мову, а добирав із неї все найкраще, найцінніше, найпотрібніше і, творчо користуючись народною лексикою і фразеологією, народними образами, метафорами і порівняннями, удосконалював їх, підносив на вищий рівень, підпорядковуючи завданням своєї творчості, примушуючи по-новому звучати живе народне слово; основна ознака мови Шевченка – її глибока народність,⁸ її нерозривний зв'язок із живими народними мовними джерелами.

Об'єктом нашого дослідження є ранні твори Т. Шевченка 1837 – 1841 рр., опубліковані в першому томі дванадцятитомного

⁶ Русанівський В. М. У слові – вічність. – К., 2002. – С. 36.

⁷ Там же. – С. 49-50.

⁸ Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. – К., 1958. – Т. 1. – С. 211.

видання.⁹

Предмет дослідження – народнорозмовні середньо наддніпрянські елементи в досліджуваних творах.

Оскільки середньонаддніпрянський діалект ліг в основу української літературної мови, то до його дослідження упродовж XIX – XX ст. зверталося багато мовознавців, зокрема діалектологів, які вивчали генезу середньонаддніпрянського діалекту, його роль для формування української літературної мови, визначали лінгвальні риси на всіх мовних рівнях, притаманні говіркам Середньої Наддніпрянщини.¹⁰

У ранніх творах Тараса Шевченка знаходимо такі народнорозмовні риси Середньої Наддніпрянщини:

1. На місці **Ѣ** в ненаголошеній позиції – **Е**: *сем'ї* (Г.); *сем'єю*, хоч паралельно відзначаємо закономірне **І** – *річей* (К.). Зазначимо, що в енциклопедії «Українська мова» у слові *сім'я* відзначено наявність **И** на місці **Ѣ**.¹¹

2. Реалізація фонем */e/* в ненаголошеній позиції звуком **[и]**: *ледви, ледви-ледви* (В.), що засвідчують дослідники в сучасних середньонаддніпрянських говірках¹², хоча в досліджуваних творах ця риса представлена спорадично.

3. Поодиноке збереження давнього **О**: *крихотка* (К.), *півпаробка* (Г.), *з паробками* (Г.). Ще В. Русанівський зазначав, що Т. Шевченко не уникає спеціально */O/* в новозакритих складах.¹³

Про непослідовність переходу давнього **О** в **І** в новоутворених закритих складах у середньонаддніпрянських говірках свідчать сучасні діалектологічні дослідження.¹⁴ Водночас використовує Т. Шевченко **І** та **Е** в новозакритому складі на місці давнього **Е**, очевидно, під впливом місцевої вимови: *вечірниці* (В.); *камень* (Г.).

4. Руйнування опозиції */дж/ : /ж/* у третій особі множини дієслів відзначено зрідка: *похожають* (Г.), що збережено в першій особі однини в середньонаддніпрянських говірках.¹⁵

5. Відсутність приставного **В** перед **У** та **О**: *улицю* (К.); *по улиці*

⁹ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2001. – Т. 1. Поезія. 1837 – 1847. – 784 с.

¹⁰ Докладну бібліографію див.: Мартинова Г. І., Тищенко Т. М., Щербина Т. В. Середньонаддніпрянський діалект (аналітико-бібліографічний огляд). – Черкаси, 2007. – С. 42-72.

¹¹ Енциклопедія «Українська мова»: – Вид. 2, випр. і доп. – К., 2004. – С. 579.

¹² Мартинова Г. І., Тищенко Т. М., Щербина Т. В. Вказана праця. – С. 28.

¹³ Русанівський В. М. Вказана праця. – С. 44.

¹⁴ Мартинова Г. І., Тищенко Т. М., Щербина Т. В. Вказана праця. – С. 29; Енциклопедія «Українська мова»... – К., 2004. – С. 579.

¹⁵ Мартинова Г. І., Тищенко Т. М., Щербина Т. В. Вказана праця. – С. 29.

(М-ч.); *ухо* (Ш); *огонь* (Г.); водночас наявність протетичного Г: *гич* (Г.). Ці риси фіксують і сьогодні дослідники в середньонаддніпрянських говірках, відзначаючи наявність протетичних приголосних і відсутність їх у північних середньонаддніпрянських говірках.¹⁶ Відсутність протетичних приголосних перед У та наявність приставного Г – одна з визначальних рис середньонаддніпрянського діалекту.¹⁷

6. Наявність приставного І: *ізлякать* (Пр.); *ізнемігся* (Тн.); *ізігнувшись* (Г.); *ізогнеться* (У.).

7. Наявність ХВ на місці Ф: *хвартушина* (Г., М-ч.). Про заступлення Ф – ХВ у середньонаддніпрянських говірках свідчать сучасні діалектологічні дослідження.¹⁸

8. Спорадична відсутність чергування приголосних при словозміні: *виріс на порозу, на твоїм порозу* (Г.).

9. Наявність суфікса -ОВА: *частовати* (Тн.); *пановати* (Ш); *поціловав, наповала* (У.); *голодовати, змальовала* (М-ч.); *розруйновали, будовали, бешкетовали, запановав, куповали, розковать* (Г.)

10. Наявність прийменників і префіксів ОД, ЗО та прийменника НАДО: *одпочить* (Пр.); *зомлію* (Д 2); *од вітру* (Д 4); *зо мною, надо мною* (Д 3); *одпочить* (Тн.); *оддати, оддайте, одцурався, од тебе, одсуне, оддячила, надо мною* (К.); *зострінеться, одпочинеш* (П.); *од краю* (Д. м.); *зомліли, зопсували, зопсувалася, зострічать, одпочинеш, одпочину, од пана, оддам, оддай* (М-ч.); *од злості, од муки, зостріне* (У.); *зострінеться, зострівши, зострінемось, зострічають, од козацтва, од гетьманства, од жалю, оддирають, оддирає, оддадуть, оддам, одпочиньте, одпочинь, одцуравсь, одцуралась, одібрать, одчиняй, одспівала, зогнув, зомліую, од того, надо мною, зо мною* (Г.).

11. Зрідка наявна флексія -ОЮ в орудному відмінку однини іменників першої відміни мішаної групи: *душою* (Д. м.). В. Русанівський писав: «Він (Тарас Шевченко) досить послідовно, хоч і не без винятків, уживає закінчення -ЕЮ в орудному відмінку однини іменників м'якої і мішаної груп першої відміни».¹⁹

12. Спорадичне використання закінчення -ОВІ в давальному відмінку іменників чоловічого роду: *човнові* (В.), *синові* (Г.). Діалектологи зауважують, що в середньонаддніпрянському говорі зазначена флексія переважає, а в північній частині діалекту

¹⁶ Енциклопедія «Українська мова»... – С. 580.

¹⁷ Мартинова Г. І., Тищенко Т. М., Щербина Т. В. Вказана праця. – С. 32-32.

¹⁸ Енциклопедія «Українська мова»... – С. 580.

¹⁹ Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 175.

функціонує -У.²⁰

13. Функціонування форми кличного відмінка множини *люде* в більшості раних творів Тараса Шевченка (Пр., Д 2, Д 4, Нвп., К., П., О., У., Г.).

14. Зрідка наявне закінчення **-А** в родовому відмінку іменників чоловічого роду (у літературній мові – флексія **-У**): *з того світа* (В.), *без сорома* (У.).

15. Наявність числівника **один** у середньому роді в називному відмінку однини із флексією **-О**: *одно* (Нвп., Г.).

16. Наявність займенника **СЕЙ**: *на сім світі* (Д 4), *ся крихотка* (К.), *сі думи* (Д. м.); *хто се, по сім боці, на сей бік* (У.), *що се* (Г.), *що се таке* (М-ч.)

17. Наявність повної нестягненої форми прикметників, порядкових числівників, прикметникових займенників та зрідка дієприкметників: *козацькій, чужій, орлині, малій, сердешную, тее, тая, другу* (Пр.); *козацькеє, стренькую* (Д 1); *синєє, людськеє, чужій, молодії* (Д 4); *козацькая, козацькій, другая* (Тн.); *запеклую, праведная* (Нвп.); *недобрая, недобрії, добрії, сердешная, коханєє, лихая, злії, другу, тії* (К.); *злая, Божеє* (П.); *чужій, синєє, тая* (Т.); *козацькая, така* (О.); *козацькеє* (ІП); *карії, чорнії, темнії, козацькій* (Д. м.); *синєє* (ІМ); *ласкавєє* (М-ч.); *молодії* (У.); *рожевії, пекельнєє, пекельнії, святєє, лютеє, карії, лихая, праведнії, залізную, столітнії, вельможная, шляхетская, молодії, тее, непокрита* (Г.).

18. Наявність флексії **-ІМ** у прикметниках та займенниках у місцевому відмінку однини (більш уживаною в літературній мові є форма із закінченням **-ому**): *в синім морі, в далекім краю, в бистрім Дунаю, в чистім полі* (Пр.); *в чужім полі, на тім боці* (Д 1); *на тім боці* (Д 2); *в чужім полі* (Д 3); *на сім світі* (Д 4); *в зеленім байраці, в чистім полі* (Тн.); *по тім боці* (Нвп.); *на сім світі* (К., П.); *на сім світі, по сім боці, по тім боці* (Т.); *на козачім степу* (О.); *на всім світі, на сім світі* (ІП); *в широкім полі* (ІМ); *на сім світі* (М-ч.), *по сім боці, по тім боці* (У.); *в безкраім степу, на широкім світі, на сім світі, в золотім жупані, на воронім коні, в оцім яру* (Г.).

19. Відсутність у займенниках приставного **Н** при вживанні прийменників із займенниками: *у їх, од його, за його* (Г.); *по їх* (М-ч.); *коло його* (К.). Такі форми є вживанішими в середньонаддніпрянських говірках.²¹

20. Наявність усіченої форми займенника в родовому відмінку однини жіночого роду: *тій* (Тн., Г.), яка поряд із формами *тої, теї*

²⁰ Енциклопедія «Українська мова»... – К., 2004. – С. 580.

²¹ Там само.

наявна в середньонаддніпрянських говірках.²²

21. Наявність займенника *такий* із приставним О, а також прислівника: *отака* (НМ; У.); *отакый* (Г.); *отак* (В.).

22. Наявність усічених форм дієслів III особи однини: *завива, підійма, зна, забува* (Пр.), *шука* (Д I); *біга, прокліна* (К.); *послуха, гуля, не прийма, співа, розмовля* (П.); *задріма, пада, розкрива* (У.); *лама, вподоба* (М-ч.); *шука, балака, віша, розрива, співа, привіта, не займа, зна, послуха, літа, гуля* (Г.); *сія* (Нвп.). Аналізуючи мовотворчість Тараса Шевченка, цю рису як фольклорну характеризує В. Русанівський зазначаючи: «Не відмовляється фольклор від поширеної ... форми 3-ї особи дієслів I дієвідміни без кінцевого -Є».²³ Наявність цієї риси в сучасних середньонаддніпрянських говірках засвідчують дослідження мовознавців: форми 3-ої особи однини дієслів I дієвідміни з основою на -j бувають усічені.²⁴

23. Наявність закінчення **-УТЬ** у третій особі множини дієслів першої дієвідміни: *побачуть* (Д. м.). Дослідники зазначають, що в середньонаддніпрянських говірках те саме дієслово може виступати із закінченням I та II дієвідміни.²⁵

24. Наявність форм наказового способу дієслів з елементом **Е**: *любітеся* (П.); *вернітеся* (О.); хоча можливе й паралельне функціонування двох форм: *прилини / прилинь* (Нвп.)

25. Очевидно, відповідно до місцевої вимови вживає Тарас Шевченко такі слова: прислівник *тойді* (В.); *нігде* (Пр., Г.); *швидче* (Г.); *щоніч* (Пр.); *щодень* (Нвп.); частки *тільки* (В., Г.); *хоть* (Нвп.); прийменник *меж* (НМ; В., Г.); давні дієприслівники *ходя, сидя* (Г.).

Отже, Тарас Шевченко свідомо використовував народнорозмовні елементи в творах раннього періоду, надаючи перевагу тим, які функціонували в живому мовленні, які сприймалися природно, були зрозумілими читачам. Як засвідчив аналіз ранніх поетичних творів, значна частина використаних Т. Шевченком діалектних рис збережена й досі в говірках Середньої Наддніпрянщини, що підтверджує думку про те, що саме середньонаддніпрянський діалект є основою творчості великого Кобзаря.

²² Там само.

²³ Русанівський В. М. У слові – вічність... – С. 45.

²⁴ Енциклопедія «Українська мова»... – С. 580.

²⁵ Там само.

Список скорочень назв творів Т. Шевченка

- В. – «Вітер з гаєм розмовляє»;
Г. – «Гайдамаки»;
Д 1 – «Думка» («Тече вода в синє море»);
Д 2 – «Думка» (Вітре буйний, вітре буйний!);
Д 3 – «Думка» («Тяжко-важко в світі жити»);
Д 4 – «Думка» («Нащо мені чорні брови»);
Д. м. – «Думи мої»;
ІП – «Іван Підкова»;
К. – «Катерина»;
М-ч. – «Мар'яна-черниця»;
НМ – «Н. Маркевичу»;
Т. н. – «Тарасова ніч»;
О. – «До Основ'яненка»;
П. – «Перебендя»;
Пр. – «Причинна»;
Т. – «Тополя»;
Тн. – «Тарасова ніч»;
НВП. – «На вічну пам'ять Котляревському»;
У. – «Утоплена».

Галина Гримашевич

Средненадднепрянский диалект как основа творчества

Тараса Шевченко.

В статье анализируются лингвистические особенности средненадднепрянского диалекта, использованные в ранних произведениях Тараса Шевченко.

Ключевые слова: *Тарас Шевченко, раннее творчество, средненадднепрянский диалект, диалектные особенности.*

Galyna Hrymashevych

Of Middle Dnipro dialect as the basis of creativity

Taras Shevchenko

The article analyzes linguistic features of Middle Dnipro dialect used Taras Shevchenko in the early works.

Key words: *Taras Shevchenko, early works, Middle Dnipro dialect, dialect features.*